

- Л. Ю. Благодаренко, Г. П. Грищенко, М. І. Шут // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики: Збірник наукових праць. Випуск 3: В 3-х томах. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2003. – Т.2: Теорія та методика навчання фізики. – С. 22-25.
6. Піскун О., Конопляста О. Якісні задачі як один з етапів особистісно орієнтованого навчання / О. Піскун, О. Конопляста // Фізика та астрономія в школі. – 2002. – №5. – С.33-37.
7. Якиманская И. С. Технология личностно ориентированного обучения в современной школе / И. С. Якиманская // Б-ка журнала “Директор школы”. – М.: Сентябрь. 2000. – Вып.7. – 176 с.

In the article essence is described by personality-oriented teaching, which is based on the use of measuring devices of quality of knowledge of students in the process of teaching of physics. In such terms cognitive activity of student heads for achievement of certain goal or complex of aims (educational, didactics, developing, educator), certain in the program for every cognitive and educational task of physics, marked the corresponding measuring device of quality.

Key words: personality meaningfulness of knowledge, effective teaching of physics, measuring devices of quality of knowledge, having a special purpose program.

Отримано: 15.07.2010

УДК 37.015.3

В.М. Поліщук

Криза 13 років як феномен вікового розвитку

Аналізується психологічний зміст кризи 13 років як нормативної у віковому розвитку (вікові межі, особливості). Визначено типові наукові уявлення про її значення (від визнання у віковому розвитку – до заперечення). Наголошується на недоцільності її ототожнення з характеристиками підліткового віку, що несприятливо впливає на реалізацію диференційованого підходу у практиці педагогічної діяльності. Актуалізується необхідність експериментального вивчення кризи 13 років як окремого вікового етапу у системі вікової періодизації.

Ключові слова: вікова нормативна криза, вікові межі, криза 13 років, підлітковий вік, симптомокомплекс.

Кризис 13 лет как феномен возрастного развития. Анализируется психологическое содержание кризиса 13 лет как нормативного в возрастном развитии (возрастные границы, особенности). Определены типичные научные представления о его значении (от признания в возрастном развитии – до отрицания). Признается сомнительной позиция его отождествления с характеристиками подросткового возраста, что неблагоприятно влияет на реализацию дифференцированного подхода в практике педагогической деятельности. Актуализируется необходимость экспериментального изучения кризиса 13 лет как отдельного возрастного этапа в системе возрастного развития.

Ключевые слова: возрастной нормативный кризис, возрастные границы, кризис 13 лет, подростковый возраст, симптомокомплекс.

Ще античні мислителі звертали увагу на неординарність певних етапів у віковому розвитку, вважаючи, що в них відбуваються справжні “фізіологічні” кризи, які викликають фізичні та психічні переломи (Гіпократ, Арістотель). Відомі спроби кількісних критеріїв для виокремлення окремих вікових стадій, наприклад “6” у Піфагора, “7”, або “седмиця”, – в Арістотеля, який запропонував у віковому розвитку 7–14 та 14–21-річний інтервали [4], перехід між якими зараз можна зіставити з кризою 13 років.

Назва кризи (“13 років”) така ж умовна, як і уособлений нею перехідний період: “перехід від молодшого шкільного до підліткового віку”. Як наслідок, в інтервалі 6 (7) – 10 (11) рр. попередньо закладаються два змістові антиподи, актуалізуючи проблему вікової періодизації: перший (як перехід від молодшого шкільного до підліткового віку) відображає залежність вікової періодизації від навчально-виховної системи; другий (як криза 13 років) – особливості внутрішньої логіки дитячого розвитку. За Л.С. Виготським, саме в межах 13 років відбуваються кульмінаційні перетворення в структурі підростаючої особистості, тобто до 13-річного віку закінчується природний, неофіційний період дитинства, за яким започатковується його подальший етап – офіційний. У низці вікових криз в інтервалі “від народження – до 17 років” кризі 13 років за обсягом інформації умовно належить друге місце після кризи 17 років, наукова ситуація з якою ще складніша. Основні наукові уявлення про неї як феномен вікового розвитку сформувалися на початку ХХ ст. на основі узагальнення описової теоретичної інформації про підлітків та емпіричного досвіду їхнього навчання і виховання. Однак, теоретичні засади вивчення кризи 13 років належать радянській педології (П.П.Блонський, Л.С. Виготський, А.Б. Залкінд, М.В. Соколов, Г.А. Фортунатов). У 1920–30-х рр. було встановлено, що важливими складниками віку є кризові і стабільні стадії вікового розвитку, які, чергуючись між собою, визначають перспективи становлення

особистості. У цих важливих періодах життя відбуваються динамічні події, завдяки яким особистість вдосконалює власну індивідуальність, унікальність (П.П. Блонський, Л.С. Виготський). Навіть незначне ознайомлення з педологічними працями того часу засвідчує, що вони створювалися на основі аналізу новітньої інформації як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Педологічна концепція визначила проблему пошуку методологічних основ для вивчення криз вікового розвитку. Наприклад, доводилася значущість генетичних орієнтирів для вивчення особистості: дитина є істотою, яка розвивається, а тому зрозуміти її можна лише на основі динаміки і тенденцій розвитку. Отже, для висновку Л.С. Виготського, що вік є центральним поняттям вікової психології, вже попередньо існували необхідні передумови, які концентрувалися передусім в педологічних досягненнях: вдалося зберегти наступність у традиціях вивчення дитинства в умовах кризової дослідницької ситуації, яка виникла на зламі ХІХ–ХХ ст. у фізиці, біології тощо і згодом додатково ускладнилася в СРСР внутрішніми політичними чинниками, які директивно визначали єдину ідеологію, наукову методологію, а значить, ставили під сумнів різнопланові досягнення минулого, зокрема царської Росії (його культурно-історична теорія формулює поняття "віку" за допомогою соціальної ситуації розвитку і вікових новоутворень, внаслідок чого віковий розвиток диференціюється на стабільні і кризові періоди). "Вік" є тим показником, який вказує на ступінь потенційної можливості реалізації особистістю життєвих планів. Це критерій реального освоєння певних соціальних ролей, причому цей зв'язок може бути прямим і опосередкованим [7]. Вік пов'язує між собою фізичний час існування, біологічні зміни та психологічні реакції; об'єднує хронологічні та змістові властивості часу – саму тривалість існування та конкретну фазу життя. У кожному віці людина має унікальне, характерне для неї поєднання психологічних і поведінкових особливостей, яке за його межами не повторюється [6].

У будь-якій класифікаційній системі життєвих криз провідними є вікові кризи, але передусім нормативні – як об'єктивні, закономірні (календарні – за назвою) показники становлення особистості, своєрідні вузлові пункти, які визначають соціальну (або асоціальну) спрямованість життєвих перспектив. Від особливостей перебігу таких криз залежить зміст життєвого циклу людини: від пренатального періоду до старості. Аналіз різнопланових здобутків вітчизняної психології у вивченні психологічного змісту вікових нормативних криз, зокрема названої кризи, визначає два основні підходи: 1. Л.С. Виготський, П.Л. Загоровський, А.Б. Залкінд

(кризи є закономірними явищами психічного розвитку). Найбільш відомі прихильники – Д.Б. Ельконін, Б.Д. Ельконін, В.І. Слободчиков, Т.В. Гуськова, М.Г. Слагіна, В.Ф. Моргун. 2. О.М. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн (перехід існує, а кризи може не бути). Прихильники цієї позиції не розглядають будь-які вікові кризи обов'язковими складовими вікової періодизації.

Однак ідеї заперечення вікових криз як закономірних явищ вікового розвитку продукувалися в умовах відсутності вільного доступу до досягнень генетики, потім – психогенетики, які доводять циклічність психічного розвитку, тобто історична дослідницька ситуація з вивченням кризи 13 років спричинила домінування деклараційних підходів у з'ясуванні її змісту, і, як наслідок, у цілому, відображає недостатність експериментальних досліджень вікових криз, що до 1990-х р. зумовлювалося в країні ідеологічними соціально-політичними обставинами. Недооцінка ролі біологічних чинників та абсолютизація процесів соціалізації в становленні особистості продовжує залишатися, хоча й істотно послаблена. Отже, кризи 13 років як вікової нормативної кризи неможливо уникнути, оскільки вона відображає внутрішню логіку дитячого розвитку в умовах певних організованих і неорганізованих соціальних впливів. Особливості її перебігу безпосередньо залежать від компетентної (або некомпетентної) позиції дорослого оточення, внаслідок чого виникають (не виникають) суб'єктивні вікові кризи.

Криза 13 років – це психогенний чинник, який сприяє осмисленню життєвого шляху особистості у системі різнопланових кризових явищ, прогнозує особливості його розвитку. Як закономірна стадія вікового розвитку, вона має фіксований симптомокомплекс, який складається з позитивних і негативних утворень (типових і супутніх), тобто позиція ототожнення її особливостей і підліткового віку є неаргументованою (це два різних вікові етапи, зміст яких доводить ідею природовідповідності та циклічності психічного розвитку), маючи для цього складну історію. Наприклад, початок посиленої уваги до проблем підліткового віку припадає на 1920–30-ті рр., коли ідеї Г.-С. Холла стали вихідними положеннями для творчості його послідовників та опонентів. Відомі культуро-антропологічні дослідження М. Мід ("кращий етнограф серед психологів і кращий психолог серед етнографів") (1928 р.) мали бути йому антитезою про підліткову кризу, але вона порівнювала різні за рівнем соціального розвитку людські спільноти (первіснообщинні та сучасні). Її підслідні відразу входили в доросле життя за встановленими там критеріями дорослості. Це дійсно доказ на користь позиції, що розвиток дитини залежить від конкретного

соціуму, Однак наскільки коректно і виправдано порівнювати такі спільноти? Зрештою, на тій стадії, на якій знаходилися обстежувані племена, були в свій час народи, які зараз перебувають в умовах науково-технічного прогресу. Крім того, у віковому розвитку примітивних культур існують власні кризові моменти, зумовлені унікальністю свого, часто територіально і культурно обмеженого, життєвого простору. Їхня цінність може бути неадекватно сприйнята дослідниками інших цивілізацій. Крім того, вивчаючи різні за розвитком соціальні спільноти, М. Мід ототожнювала їх на основі спільних особливостей біологічного розвитку. В обох випадках діти розвивалися на основі єдиної внутрішньої логіки розвитку, яка виявляється в об'єктивних вікових кризах (одного року, трьох років, семи років, тринадцяти років, сімнадцяти років тощо) як закономірних явищах особистісного становлення. Соціальне оточення може додатково ускладнити їх перебіг або навпаки – полегшити, тобто йдеться про можливість потенційного виникнення суб'єктивних кризових явищ. Ймовірно, що близькість людини до природи, як це було в дослідженнях племен, гармонізує її розвиток, нейтралізуючи можливі суб'єктивні кризові вияви, що проблематично у цивілізованому суспільстві. Водночас такі порівняння свідчать, що дитина в усі часи залишається дитиною.

У кінці XIX – 30-х рр. XX ст. у вивченні підліткового віку виокремилися такі основні наукові підходи, як інформаційна база для дослідників з метою з'ясування психологічної природи кризи 13 років: 1. Пошук фізіологічних основ для пояснення психологічних явищ: введення понять “пубертат”, “передпубертат” (В. Штерн), “психічна пубертатність”, “тілесна пубертатність” (Ш. Бюлер). Тривалість фізичної пубертатності в дівчаток перебуває між 13–15, у хлопчиків – між 14–16 рр. 2. Визначення вікових меж періодів, де пріоритетним є завдання з'ясування інтервалу підліткового віку. Найбільш відомим є діапазон 11–21 рр., у якому вченими, як правило, проводиться статеві диференціація, наприклад: 1) 14–17 рр. (Е. Шпрангер); 2) 11–16 рр. (Ш. Бюлер). Інший поділ: дитина (0–12 рр.); підліток (13–16 рр.) (А. Гезелл). 3. Проблема співвідношення вікових меж суміжних періодів: більшість підліткової стадії знаходиться в юнацькому віці, інтервал якого в дівчат обмежується 13–19, у хлопців – 14–21 рр. Як наслідок, формулюється теза про вродження індивідуальної психіки в дух епохи і створюється культурно-психологічна концепція підліткового віку (Е. Шпрангер). 4. Визначення полярних фаз у розвитку, передусім негативної (11–13 рр. – у дівчат, 14–16 рр. – у хлопців), з описом її особливостей (тривожність, меланхолія, мрійливість, роздратованість, агресив-

ність, немотивований бунт, прагнення до самостійності), які не забезпечуються фізичними і психічними можливостями. Закінчення негативної фази означає завершення статевого дозрівання. Позитивна фаза – це відкриття нових перспектив (Ш. Бюлер). 5. Створення типології підлітків: 1 тип – кризовий, коли отроцтво переживається як друге народження (нове “Я”), 2 тип – пристосовницький, або повільний, плавний, 3 тип – самопрезентуючий, тобто активне і свідоме самовиховання, вольове подолання внутрішніх тривог і криз (Е. Шпрангер). 6. Пошук специфічних особливостей підлітків: виокремлення основних новоутворень, які визнаються в сучасній психології: “Я“, рефлексія, усвідомлення індивідуальності (Е. Шпрангер); визначення типових виявів у діяльності та поведінці; виокремлення особливої поведінки (серйозної гри) як проміжного явища між дитячою грою та поведінкою дорослих; визнання головної ролі за цінностями залежно від того, яка з них переживається найвищою. 7. Вивчення кризових явищ, які є однією з головних проблем підліткового віку, передбачає розв’язання таких завдань: з’ясування змісту кризи самосвідомості, коли людина набуває почуття “ідентичності”; формування уявлень про перехідність, кризовість, негативні явища (Г.-С. Холл); криза, пов’язана з прагненнями до звільнення від дитячої залежності (Е. Шпрангер) [5]. 8. Л.С.Виготський, аналізуючи вікові інтервали, намагався оперувати їх конкретними хронологічними показниками (10, 11, 12 рр. тощо), що згодом не мало такого поширення [1], внаслідок чого виникло поняття “підліткова криза“.

1940–80-х рр. відзначаються розширенням інформаційної бази про підлітковий вік як унікальний, специфічний феномен, у якому більше розгортається негативна, аніж позитивна симптоматика (криза 13 років експериментально практично не вивчається, тенденція ототожнення її змісту з особливостями підліткового віку не лише залишається, а виходить на новий якісний рівень). Ці наукові уявлення штучно виокремлювали оригінальність підліткового періоду з особливою навчально-виховною проблематикою, формували про нього негативні стереотипи. Для цього теж є свої причини, започатковані у 1920-х р.: наслідки громадянської війни, потім – матеріальний, духовний, ідеологічний геноцид влади проти власних громадян. Слід було виправдати передусім ідеологічну позицію про вирішальний вплив середовища для становлення дитячої особистості. Концепція формування нової людини, або “людини нового типу“, вимагала нових доказів на користь переваги комуністичного виховання. У цьому полягає одна з причин недооцінки біологічного чинника в особистісному та визнання

провідної ролі соціуму. Крім того, біологізаторська концепція була однією зі складових педології. Як наслідок, стабілізувалася стійка тенденція настороженого, часто некритичного, громадського ставлення до підліткового віку, якому в повсякденні присвоювали негативні ознаки типу несприятливий, небезпечний, малопередбачуваний для дорослих (але не для дитини) тощо. Поступово підліток сам починає вірити у власну "важкість", вслякю підтримуючи відповідні стереотипи дорослих, навмисно демонструючи негативні вияви типу впертості як непослуху, негативізму тощо. Однак парадоксальність навчально-виховної ситуації полягає в тому, що схожі навчально-виховні проблеми є в будь-якому віковому періоді. Чим старша дитина, тим важче дорослим, особливо вихованим на засадах авторитаризму (а таких більшість), впоратися з її зростаючою негативною симптоматикою. Акумуляована в ранніх вікових періодах, вона через почуттєву дискомфортність цілеспрямовано починає шукати вихід в інтервалі 11–14 рр, виявляючись у протесаному, навіть – бунтівному, ставленні до навколишньої соціальної дійсності. Активний пошук дорослими способів нейтралізації несприятливих поведінкових і діяльнісних особливостей часто розцінюється дитиною як обмеження власної свободи, погіршення досягнутого або бажаного стану задоволення (навіть в умовах "надкомпетентного особистісного підходу" негативна симптоматика буде присутньою). Деклараційне визнання кризи 13 років як явища вікового розвитку лише посилюється. Якби не науковий авторитет Л.С. Виготського та його послідовників, зокрема Д.Б. Ельконіна, конструктивність позиції якого полягала в пропозиціях побудувати логічно закінчену схему періодизації, де вікові стадії підлягають одному принципу і закономірно пов'язані, то їй, мабуть, не знайшлося б місця в системі вікової періодизації. Популярною стала думка, згідно з якою інтервал кризи 13 років визначити неможливо, оскільки він є умовним. Ці уявлення ставили під сумнів можливість розв'язання однієї з центральних проблем вікової психології – створення науково обґрунтованої вікової періодизації. Систематизація знань про кризу 13 років у системі періодизації вікового розвитку має ще одну проблему: різне тлумачення діяльної та поведінкової спрямованості. Визнається, що з її моменту закладаються основи свідомої поведінки, виокремлюється загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок. Стабілізуються інтереси. Формуються моральні ідеали (Л.І. Божович).

Аналіз інформації, значний обсяг якої взятий нами з праць Л.С. Виготського, дозволив також визначити основні наукові

уявлення про вікові межі різних періодів, які можуть зіставлятися з кризою 13 років: Арістотель – 14 р. (початок періоду, сприятливого для морального виховання); Ж.-Ж. Руссо – 12 р. (закінчення періоду, сприятливого для шкільного навчання та початок стабілізації почуттєвої сфери – період бурі і пристрастей); Л.С. Виготський – 13 р. (закономірний віковий етап, де за негативними утвореннями розгортаються позитивні зрушення); К. Рейнінгер – 13 р. (у дівчаток – це закінчення негативної і початок позитивної фази: підвищення успішності і продуктивна розумова діяльність); Л. Вечерка – 13 р. (у дівчаток – закінчення негативної й початок позитивної фази); Г. Гетцер – 14-16 рр. (у хлопчиків – закінчення негативної фази: песимізм, падіння продуктивності в діяльності, негативізм, самотність, пошук друзів й початок позитивної фази: стадія мрійливості); П.Л. Загоровський – 14 р. 2 міс. у дівчат, 14 р. 6 міс. – у хлопчиків (середній вік дітей, які переживають негативну фазу: зниження успішності й працездатності); Г. Ормیان – 11 р. (перехід до формального мислення); А. Біне – 13 р. (розв'язання життєвих завдань); Н.В. Вяземський – 14-15 рр. (значно збільшується маса мозку); Е. Мейман – 12 р. (початок стадії поміркованого синтезу) і 13-14 рр. (останній термін виникнення вмій здійснювати умовисновки); Г. Ролофф – 10-12 рр. (посилене зростання функції визначення понять); Г. Енг – 10-12 рр. (помітне зростання функції визначення понять); Ф. Бергер – 12-13 рр. (усвідомлені спроби зрозуміти психологію сторонньої людини); Дж. Селлі – 12 р. (пік у розвитку пам'яті); Г.-С. Холл – 12 р. (закінчення дитинства – це епоха дикості та початок епохи цивілізації; коливання настроїв, контрасти в розвитку як наслідки статевого дозрівання); Е. Шпрангер – 14 р. (криза, зміст якої полягає в звільненні від дитячої залежності); О. Кро – 13 р. (період відштовхування; стадія дезорієнтації в навколишній дійсності та в собі: розходження власного "Я" і зовнішнього світу; можливість логічного оперування поняттями); В. Петерс – 14 р. (закінчується фаза потягів і розпочинається фаза інтересів); О. Тумлірц – 13 р. (період статевого дозрівання: зіткнення різних психологічних установок, неспокій, внутрішнє і зовнішнє заперечення; протест; зміна негативної фази позитивною: час культурних інтересів); А. Буземан – 13-14 рр. (симптом незадоволення; зростає частота засвоєння моральних суджень); О. Штерцінгер – 14-15 рр. (зниження успішності і продуктивності в навчанні); Ш. Бюлер – 14-16 рр. у хлопчиків (закінчення негативної фази – тривожність, збудливість, стурбованість, яка завершує тілесне дозрівання; початок позитивної фази – суперечливі почуття, меланхолія, мрійливість); 11-12 рр. (прелюдія

до періоду психічної пубертатності: виникають психічні симптоми (неприборканість, задерикуватість); Е. Ляу – 15-16 рр. (втрата інтересу до власної діяльності); Р. Каган – 12-13 рр. (межа між імперською стадією: прагнення до незалежності, майстерності та інтерперсональною – перебудова структури статевого стосунку); А.П. Краковський – 11-12 рр. (перехід може нівелюватися вихованням); ”проблема п’ятих класів“, яка полягає в радикальному (у 42 рази) збільшенні немотивованих учинків порівняно з дітьми молодшого шкільного віку); Ж. Піаже – 11-12 рр. (закінчення стадії конкретних операцій, початок стадії формальних операцій або концептуального мислення – стадії розвитку інтелекту; соціалізація підлітків – криза адаптації); А. Валлон – 11 р. (закінчення стадії розрізнення, початок стадії статевого дозрівання і юності – стадії онтогенетичного розвитку); Заззо – 14 р. (початок статевого дозрівання); Н.Н. Толстих – 13 р. (злам у ставленні до майбутнього); З. Фрейд – 10-11 рр. (латентний період); О.В. Скрипченко – 10-11 рр. (переломний вік); О.М. Леонтьєв – 13 р. (перехідний період, але криза не є неминучою); А.В. Петровський – 10-11 рр. (кризовий період); Г.С. Костюк – 11 р. (підліткова криза не є неминучою); Д.Б. Ельконін – 11-12 рр. (перехід від молодшого шкільного до підліткового віку: велика криза; 15 р. (перехід від підліткового до старшого шкільного віку); Е. Еріксон – 12-13 рр. (закінчення шкільного віку та початок юності); С.К. Масгутова – 12,5-13 рр. (різка зміна системи переживань); К.Н. Поліванова – 13 р. (криза є закономірністю вікового розвитку); В.І. Слободчиков – 11-14 рр. (криза отроцтва або персоналізація); Л.Д. Столяренко – 13-14 рр. (велика криза – передбачає взаємини з суспільним оточенням); В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачова – 15-17 рр. (старший підлітковий вік); В.Ф. Моргун – 11-14 рр. (криза отроцтва: ”незалежність“); Л.І. Божович – 1 фаза або 12-14 рр. (цілепокладання як центральне новоутворення); 2 фаза або 15-17 рр. (нова життєва перспектива як центральне новоутворення).

Видно, що у вивченні підліткового віку чітко виокремилися такі дослідницькі тенденції: 1) необхідність з’ясування в інтервалі 11-14 років різнопланового змісту вікового розвитку (особливостей мислення, поведінки, діяльності тощо); 2) визнання в його розвитку негативної і позитивної фаз та систематизація їхніх типових характеристик, наприклад неспокою, пасивності, падіння успішності, продуктивності у шкільному навчанні (негативна фаза); підвищення успішності, продуктивності розумової діяльності (позитивна фаза); 3) вивчення зміни світоглядного ставлення до навколишньої дійсності й до себе; 4) формування поняття ”симпто-

му“, яке уособлює стабільні характеристики будь-якого вікового інтервалу.

У західноєвропейській психології феномен кризи 13 років як фіксований віковий інтервал, як правило, не визнається: А. Гезелл (теорія психічного дозрівання); К. Лоренц, Н. Тінберген, Дж. Боулбі (етологічна теорія); М. Монтесорі (психолого-педагогічна теорія); В. Вернер (органічна теорія); Дж. Уотсон, Б. Скіннер (умовно-рефлекторна теорія); А. Бандура (теорія соціального навчання); З. Фрейд (психоаналіз); Ж. Піаже, Л. Колберг (теорія когнітивного розвитку); Б. Беттельгейм (теорія аутизму); Е. Шехтель (теорія розвитку дитячого досвіду); Дж. Гібсон (екологічна теорія); К. Юнг (теорія підліткового періоду); Е. Еріксон (стадіальна теорія, або епігенетична концепція) та ін. (А.А. Митькін). Основна причина – її прагматична орієнтація, де увага акцентується на індивідуальних особливостях. У дослідженнях домінують споглядалні схеми, які базуються на аналізі попередніх наукових здобутків та інтерпретації власного досвіду. Наукові досягнення вітчизняної психології продовжують, здебільшого, залишатися невідомими.

Лише з 1990-х р. учені знову акцентують увагу на значенні хронології у вивченні особистості в певному віковому діапазоні [3; 10]. Відомими є дослідження про життєві кризи Т.М. Титаренко. Підвищується інтерес до з'ясування ролі біологічного в становленні особистості як наслідок прогресування психогенетики [2]. Розгортаються дискусії про співвідношення зовнішнього і внутрішнього: в особистості присутні обидві тенденції – росту і дезорганізації (аналогічно як у соціальному середовищі зіставляються явища ентропії і негентропії [9]. Розмежовуються ”кризи розвитку“, ”кризи не-розвитку“ (О.Є. Сапогова, 1986), вікові об'єктивні, суб'єктивні, подвійні кризи. Вивчати дитинство – означає вивчати підлітковий вік, вихідний зміст якого знаходиться в кризі 13 років. Соціальне ”стиснення“ підліткового віку, яке полягає в ранньому дорослішанні дитячої особистості, подовженні офіційного дитинства, призвело до загострення негативної симптоматики в неофіційному дитинстві (негативного за формою, позитивного за змістом), що зміцнило тлумачення підліткового періоду як перехідного, кризового. Ставлення до кризи 13 років як до несприятливого періоду в розвитку є однією з причин, які зумовлюють формування стійких негативних стереотипів уже про підлітковий вік, який привертає увагу суб'єктивними, а не об'єктивними кризовими явищами. Це перехідний період (нормативний кризовий) від неофіційного дитинства до офіційного (підліткового віку) в системі отроцтва, суперечності якого визначають наступний перебіг вікового розвитку. Підлітковий період як

офіційне дитинство є перехідним періодом (стабільним) від не-офіційного дитинства до дорослості.

Криза 13 років має свої межі, її динаміка відзначається явищем трифазовості: 1) фаза вступу в перехідний період: стрімке зростання кількісних показників симптомокомплексу (частоти і сили); 2) фаза відносної стабілізації: уповільнення зростання кількісних показників симптомокомплексу, що виявляється у формі "плато"; 3) фаза виходу з кризи: починається поступовий спад кількісних показників симптомокомплексу до величин, які спостерігалися до їх зростання в першій фазі.

Як висновок, актуальність вивчення кризи 13 років продовжує, в основному, зумовлюватися причинами, започаткованими у 1920-х р: 1. Наявністю більше деклараційної інформації про неї. 2. Різномановими, навіть полярними науковими підходами у вивченні її природи: від визнання як об'єктивного феномена вікового розвитку до заперечення. 3. Ототожненням її особливостей з характеристиками підліткового періоду. 4. Необхідністю практичної реалізації принципу природовідповідності для пояснення процесу становлення особистості. 5. Посиленням у суспільстві несприятливих соціально-економічних чинників, які зумовлюють виникнення небажаних, часто асоціальних, явищ у середовищі ровесників, у міжособистісній взаємодії дитини з дорослими, що безпосередньо впливають на її моральне становлення.

Отже, низка проблем, визначених у цій статті (від встановлення меж кризи 13 років – до з'ясування динаміки її особливостей), потребують передусім експериментального вивчення, інакше можливості створення ефективних способів стабілізації позитивної симптоматики та локалізації, усунення негативних симптомів розглядаються на основі споглядальних схем, здогадок. Це обмежує можливість з'ясування психологічного змісту цього феномена людського життя, яке має окреме місце в системі вікового розвитку, призводить до його догматичного розуміння, що лише ускладнює навчально-виховну проблематику в системі отроцтва, перешкоджає реалізації індивідуального підходу в умовах кризи дитинства (втрата зв'язків між поколіннями, руйнація звичних традицій в спілкуванні тощо). Зрештою – несприятливо впливає на сьогодишню навчально-виховну ситуацію, яка потребує толерантності, терплячості, реального, а не декларативного, диференційованого підходу та безпосередньо визначає якісний рівень міжгалузевих зв'язків у системі психологічного знання (педагогічної та вікової, соціальної, диференційної, психології управління тощо).

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. / Л.С. Выготский / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – 432 с., – ил. – (Акад. пед. наук СССР).
2. Генотип. Среда. Развитие / М.С. Егорова, Н.М. Зырянова, О.В. Паршикова и др. – М.: ОГИ, 2004. – 574 с.
3. Дарвиш О.Б. Возрастная психология / О.Б. Дарвиш. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 264 с.
4. Кондратенко Л.О. Питання періодизації психічного розвитку в історії вітчизняної психології (кінець ХІХ – початок ХХІ століття) / Л.О. Кондратенко // Актуальні проблеми сучасної української психології: наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. С.Д. Максименка. – К.: Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 146–156.
5. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку / А. Левченко // Психолог. – 2003. – № 42 (90). – С. 9–16.
6. Маркова, О.Ю. Психология пола и возраста / О.Ю. Маркова. – СПб.: ЛЭТИ, 2000. – 68 с.
7. Обозов Н.Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н.Н.Обозов. – СПб.: СанВеда, 2000. – 135 с.
8. Поліщук В.М. Криза 13 років: феноменологія, проблеми / В.М. Поліщук. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2006. – 168 с.
9. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси: Мицниеренба, 1989. – 230 с.
10. Слободчиков В.И. Категория возраста в психологии и педагогике развития / В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 37 – 49.

Psychological contents of crises of 13 as normative in age development (age borders, peculiarities) are analysed. Typical scientific ideal about its significance are determined. The author concentrates his attention on the necessity of experimental searching the crises of 13 as a separate age stage in the system of age development.

Key words: age normative crises, age borders, crises of 13, juvenile age, symptom-complex.

Отримано: 19.08.2010